

III. Україна в контексті європейського Відродження

*Білоус Петро
(Житомир)*

“Перше відродження” української літератури (друга пол. XVI – початок XVII ст.)

У другій половині XVI ст. перед українською літературою постало принаймні два шляхи відродження: Європа з її оновленою Ренесансом, розвинутішою, секуляризованою культурою – чи закостеніле, малорухоме візантійство, яке не "пропускало" до пори до часу ні ренесансних, ні барокових тенденцій. Ще раніше до європейських університетів потягнулися студенти з України – там була перспектива. Петро Скарга своїми трактатами змусив православних діячів-письменників заглибитися в історію, розвиток громадської думки, аби на рівні вести полеміку (полемічна література стала найяскравішим явищем на межі XVI-XVII століть), засвоюючи водночас і художній досвід європейської літератури. Сприяючи збереженню національної і релігійної самобутності, візантійська ідеологічна і культурна парадигма все ж вступала в суперечність із західноєвропейськими світоглядними та естетичними орієнтирами. Все це спліталось в клубок неоднозначних проблем, серед яких головною була проблема вибору.

Наявність цієї проблеми висунула на перший план у літературному бутті творчу індивідуальність. Невідворотність у розв'язанні означеної проблеми драматизувала життєву і творчу поведінку письменника, з

III. Україна в контексті європейського Відродження

чого виразно постали риси його особистості. Вибір – це вчинок, на який здатна сильна особистість.

Найпомітніша постать цього часу – Іван Вишенський. Він за церковно-православну, а значить – за національну самобутність і незалежність, оперту на візантійсько-православні основи, за відродження киеворуських традицій (а не "поганських учителів Аристотеля і Платона"), відродження духовності через повернення до ранньохристиянських ідеалів. Пристрасне відстоювання ним своїх світоглядно-моральних принципів постало в емоційно-експресивній формі, зумовило яскравий індивідуальний стиль, творчий темперамент, увиразнило авторське "я", що зливалося з "я" патріотичним.

Вишенський визначив свою дорогу і по праву належить до того типу письменників, котрі своїм життям і творчістю перевертали епоху – аж до самозречення заради самозахисту нації. Однак православно-український патріотизм в особі Вишенського виражався в загостреній недоброзичливості до всього "латинського", у протиставленні йому власної середньовічної традиції. Дисидентство Вишенського – не відступництво, а лише пере-ступництво – заради власного "я", збереження цільності. І все ж це не рятує його, бо відірваність від громадського середовища, перебування на чужині загострюють у ньому кризу, породжену проблемою вибору. У тій конкретній історико-культурній ситуації він прагне вирватися на нові обшири, покладаючись на візантійство, проте його підступно очікує у тому візантійстві комплекс роздвоєності українського інтелігента, набутий тим чи не з часів прийняття християнства: Вишенський не приймає дух народного слова і відкидає Європу, що оновлюється. Як творча особистість він гине ще до своєї фізичної смерті.

Інший шлях обирають сучасники Вишенського: лідер львівського братства Ю.Рогатинець, з яким монах із Афона сперечається у "Посланні до Домнікії", літератори К.Транквіліон-Ставровецький, Л.Зизаній, Д.Наливайко,

П.Беринда, С.Пекалід, К.Сакович, О.Митура, С.Кленович. Вони також висловлюють патріотичні думки щодо майбутнього України, проте їх погляди спрямовані на нову Європу з її освітою, економікою, правом, культурою. Вони також роблять свій вибір та обґрунтовують його, зокрема в літературній формі, виявляючи свою творчу індивідуальність.

Щоправда, прийняття унії, ополячення розцінювалося здебільшого як національна зрада і гостро сприймалося православними українцями. Дехто з діячів львівського братства (наприклад, Ю.Рогатинець) обстоює розумний компроміс: заради засвоєння європейської культури можна поступитися певними національними і релігійними інтересами. Що ж, це теж був вибір, свого роду відступництво, або удаване відступництво, яке не завжди тягло за собою відчуження від нації. Однак і така ситуація породжувала драматичну напруженість у творчій атмосфері, бо то було, власне, примирення з двоїстістю позиції тих, хто йшов на компроміс.

Обидва шляхи українського письменства, які означилися на межі XVI-XVII століть, характеризуються пробудженням національної свідомості. Це по-різному виявляється у кожній творчій індивідуальності письменника. У Вишенського – це піднесення морально-етичної гідності. У З.Копистенського, С.Кленовича, С.Пекаліда, К.Саковича – усвідомлення належності до української спільноти через звернення до історіографічних праць, зацікавлення минулим свого народу, його видатними діячами. У П.Беринди, Л.Зизанія, М.Смотрицького – увага до народної мови, її граматичних особливостей і лексичних багатств – на противагу середньовічній традиції.

Проблема вибору в контексті українського відродження безпосередньо пов'язана з перебудовою усієї системи художнього мислення. Візантійська традиція спиралася на античну систему художнього сприйняття в її середньовічному варіанті. Це в основному визначало

III. Україна в контексті європейського Відродження

самобутність киеворуської літератури, в руслі якої реалізувалася письменницька творчість. Своя, власна, художня система, що коренилася у дохристиянському світогляді, існувала здебільшого поза літературою. У другій половині XVI ст. з'явилася можливість звернутися до своїх джерел і розпочати оновлення саме з них, проте у конструюванні нового літературного світу вирішальну роль зіграли все ті ж античні зразки, що прийшли до письменницької свідомості через шкільну освіту, яка регламентувала обов'язкове засвоєння поетики і риторики на новоєвропейській взірці. Істотне оновлення художнього світу української літератури на народній основі поки що відкладалося.

Проте, завдяки змінам у літературній освіті, у цю пору створюються для письменників перспективи побудови власного художнього світу, що є прикметою самовияву творчої індивідуальності. Це реалізувалося у розширенні художніх пошуків у сфері ліричних та драматичних жанрів, уже достатньо апробованих на цей час у європейських літературах.

Суттєво змінюється погляд на авторство літературних творів. Візантійство з його християнським комплексом гріховності та самоприниження не акцентувало на авторстві, оскільки автор мислився виконавцем "волі Божої", отож літературне творіння трактувалось як прояв тієї волі і автору, по суті, не належало. Виявляти свою індивідуальність у творі було не обов'язковим.

Ренесанс, який підніс ідею самоцінності людини, істотно змінив погляд на авторство, що почало розумітись як неодмінна функція літературного твору, яка підкреслювала його значущість і неповторність. Наприклад, Кирило Транквіліон-Ставровецький у передмові до "Перла многоцінного" високо оцінює власну літературну діяльність. Іван Рутинець називає свої вірші "цілющим джерельцем". Захарія Копистенський у "Палінодії" підкреслює, що праця його "велика". Похвально оцінюють своїх сучасників-

літераторів інші діячі: Памво Беринда високо ставить творчість того ж Захарії Копистенського, а Годосій Земка захоплено відгукується про Лаврентія Зизанія. А вже Данило Корсунський чинить цілком у дусі попередньої традиції: він копіює "Хоженє" Данила Паломника, і не подумуючи про індивідуальну розповідь про подорож до Святої Землі. Не прагне відхилитися від традицій і Іван Вишенський, називаючи себе "простаком", "голяком-странником", хоч і не втримується від того, щоб під своїм твором поставити "Иоанн мних Вишенский".

Друковані видання цього часу з'являються, як правило, із передмовою, більшість з яких підписана авторами. Інакше кажучи, маємо приклади авторського волевиявлення. Таким чином, важливою прикметою індивідуалізації творчості у цей час є фіксація імені автора саморучно, за чим стоїть цілком нове явище в українській літературі – обнародування авторського імені, усвідомлення цінності своєї праці, її значимості, а головне – виявлення своєї індивідуальності, відповідальності за написане, певність в авторитеті літературного твору як такого, його громадянської ваги.

"Перше відродження" в українській літературі було передусім відродженням візантизму, його посиленням на тлі активізації католицизму з усім його конфесійним, культурно-освітнім комплексом. І.Франко відзначав, що "головною характеристикою нашої літератури другої половини XVI в. можна вважати її популярність"¹, а в першій половині XVII ст. "образ української літератури виявляє значну децентралізацію і повсюдне оживлення та зацікавлення народних мас"². Щоправда, варто було б уточнити, про які "народні маси" йдеться. І.Франко має на увазі передусім "міщанство зі своїми школами, друкарнями і братськими касами", яке й "надавало головний характер

¹ Франко І. Історія української літератури // Збір. творів: У 50 т. – Т.40: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1983. – С.242.

² Там само. – С.249.

III. Україна в контексті європейського Відродження

письменству тієї доби"³. Щодо селянства, то тут справа мала інший вигляд: культурно-освітні діячі писали і друкували свої книги "для простих людей язика руского", проте навряд чи вони потрапляли до рук малограмотного селянина, котрий продовжував задовольняти свої духовні потреби традиційною усною творчістю. Якщо й відбувалися якісь зміни у селянському середовищі, то вони стосуються певного пожвавлення у сфері культурного буття: "Місцеві чудеса переробляють людові співаки (кобзарі, бандуристи, лірники. – П.Б.) на пісні, якими заспокоюють цікавість громадян і заохочують до мандрівок по святих місцях. Школярі, так само жебруючі, як і каліки, ходять від міста до міста і від села до села, декламують орації зразу на духовні, потім на світські теми, повні гумору й іронії, вульгарні в тоні, жебрацькі в тенденції. Вони співають канти, духовні і світські, чи то на моральні, чи то на інші теми, представляють релігійні драми й архісвітські інтермедії"⁴.

Як бачимо, посилення візантизму досить своєрідно відбивається на народному світогляді: іде процес пристосування "книжної мудрості" до потреб і розуміння народних мас, проте у тому процесі простежується накладання книжності на усно-творчі канони та стереотипи, від чого з'являється химерний конгломерат книжно-фольклорних елементів, які неможливо віднести тільки до літератури чи тільки до фольклору. З іншого боку, це була форма популяризації літератури, яка, однак, не витісняла усну творчість, а частково вливалася в неї, набуваючи там фольклорних рис.

"Орієнтація на Європу" не враховувала демократичний елемент, фольклор залишається на маргіналіях тієї орієнтації. Впровадження через освіту західноєвропейських літературних форм (книжне віршування, драматургія)

³ Там само, с.248.

⁴ Там само, с. 292.

свідчило, що європеїзація була спрямована на культурно-освітні кола, котрі мали б остаточно позбутися "поганства", якщо воно ще залишалося в цій сфері. Тож фольклор у такій ситуації заганявся глибоко в побут, коли мова йшла про освіту й окультурення мас.

Загалом кажучи, українська література другої половини XVI ст. – початку XVII ст. була здебільшого заклопотана "реформаційними імпульсами" (М.Грушевський), міжконфесійною ідеологічною боротьбою, ніж художніми пошуками; більше відродженням "старої національної церкви", ніж розширенням літературного тла епохи. Певною мірою це визначило місце та значення фольклору у тому часі, у тім словеснім мистецтві.